

Szép új világ?

Az antropocén-fogalom kritikai vizsgálatának művészeti aspektusai

„O wonder! How many goodly creatures are there here!.”¹

(WILLIAM SHAKESPEARE)

OLAFUR ELIASSON Tate Modernben megrendezett kiállításának² egyik kísérőeseménye a fenntarthatóság kérdését vizsgálta.³ A másfél órás beszélgetés a londoni *Climate Action* héttel együttműködésben jött létre, résztvevői Eliasson mellett a korábbi ír miniszterelnök, MARY ROBINSON, jelenleg Climate Justice Professor, illetve CLAIRE FARREL divattervező az EXTINCTION REBELLION⁴ aktivistája és MELANIE MEHRA indiai származású klíma kampányvezető voltak.⁵ Eliasson a művészek kulturális szektorra való befolyását hangsúlyozta: számára például lényeges, hogy a kiállításait csak bizonyos, a fenntarthatóság jól körülírt szempontjait betartó intézményekben valósítja meg, annak ellenére, hogy meglehetősen ellentmondásos egy turizmusra hangsúlyosan építő megakiállítótérben fenntarthatóságról beszélni.⁶ Robinson a - művészetben is egyre hangsúlyosabban megjelenő - szakirodalommal összhangban, a klímaváltozást előidézők és az azt elszenvedők közötti *globális egyenlőtlenségről* beszélt.⁷ Claire Farrell, a kerekasztal művészeti keretének magyarzataként pedig azt hangsúlyozta, hogy a művészetben lehetőség van olyan társadalmi, ökológiai, gazdasági berendezkedéseket is elképzelni, melyekre bár a jelen körülmények között nem látszik esély, mégis lehetőséget adnak új rendszerek elgondolására.

Eliasson, a kiállításához kapcsolódó események, illetve a kiállítás kiterjesztett terei révén is hasonló elképzeléseknek próbált teret adni: a SOE Tv online csatornájának bevezetőjében szintén a gondolkodási keretek megváltoztatásának művészeti lehetőségeit hangsúlyozta, a Tate Modern új épületének felső szintjére pedig a berlini ökokonyha-stúdióját szervezte ki,⁸ ahol a fenntarthatóság és élelmiszeripar problémáit vizsgáló beszélgetéseket is tartottak.⁹ Kiállítása szinte minden, a kortárs művészeti gyakorlatok, illetve a művészethez kapcsolódó elméletek által felvetett kérdéssel foglalkozott. A tárlatot záró „múzeum shop” egy része a problémát tárgyaló könyvek gyűjteményeként funkcionált: Jane Bennettől Donna Harawayen át Bruno Latourig a legjelentősebb elméleti

- Ócsoda! Milyen nemes lények ezek!* (Vas István fordítása.) (How beauteous mankind is! O brave new world, That has such people in’t. *Bizonyára nagyszerű világ az, amelyikben ilyen emberek élnek.* – WILLIAM SHAKESPEARE: *The Tempest. Act V, Scene I*, ll. 203-206
- Olafur Eliasson: In real life.* Tate Modern, London, 2019. július 11 - 2020. január 5., ld.: https://www.tate.org.uk/whats-on/tate-modern/exhibition/olafur-eliasson (utolsó belépés a szövegben hivatkozott webhelyekre: 2020. november 20.)
- https://www.soe.tv/
- https://rebellion.global/
- Mary Robinson Foundation, Climate Justice Foundation, ld. https://www.mrfcj.org/ Indian climate campaigner and Commissioner to the Mayor of London, https://www.tate.org.uk/whats-on/tate-modern/exhibition/olafur-eliasson/art-real-life-addressing-sustainability-challenge
- További kérdéseket vet fel, hogy az Eliasson munkáihoz szükséges anyagok vagy utazások ökológiai lábnyoma milyen mértékű. Real Life: Addressing the Sustainability Challenge, *Tate Talks*, 2019. július. 8., ld. https://www.youtube.com/watch?v=1FTFynw9FLs
- Mint megjegyezte, az IPCC (The Intergovernmental Panel on Climate Change) 2018-as tanulmánya szerint 12 év maradt a cselekvésre, ha ez nem történik meg, feltehetően visszafordíthatatlan lesz a folyamat. Ld. https://www.ipcc.ch/
- https://olafureliasson.net/soe-kitchen-101#
- https://www.tate.org.uk/whats-on/tate-modern/exhibition/olafur-eliasson/food-futures

munkák mellett, NAOMI KLEIN *This Changes Everything* című írása, valamint az élelmiszer-termelést és feldolgozást vizsgáló tudományos, népszerű, vagy éppen életrajzi kötetek is (mint például ALICE WATERS *Coming to My Senses* című önéletrajza) ott sorakoztak a polcokon.¹⁰ Nem jelentéktelen tény, hogy Donna Haraway, illetve Bruno Latour¹¹ a művészeti élet egyre hangsúlyosabban jelen levő elméletírói: szövegeiket az antropocénhez kapcsolódó elméleti szókészlet, illetve annak kritikája jellemzi, csakúgy, mint a témában az egyik legjelentősebb művészeti publikációkat magáénak tudható T. J. Demos-ét.¹²

Minek nevezelek? – a fogalmi kérdéseken túl

A klímaváltozásra reflektáló *antropocén* kifejezést EUGENE STOERMER használta még az 1980-as években, de csak 2000 után, Stoermer és PAUL J. CRUZTEN közös, *The ‘Anthropocene’* című, illetve később Cruzten *Nature*-ben megjelent rövid írása nyomán kerül be a közgondolkodásba.¹³ Az egyik átfogó tanulmány a kifejezés kritikai vizsgálatával kapcsolatban a 2014-ben induló *Anthropocene Review* első számában jelent meg. A folyóirat szintén azzal a céllal indult, hogy fórumot kínáljon a klímaváltozással járó kérdések megvitatására.¹⁴ Az antropocén mint fogalom azt a korszakot jelöli, amikortól az emberiség az addig emberi léptékkal nem mérhető geológiai folyamatokba - melyet a *holocén* fogalommal jelölnek - aktív, változást előidéző ágensként lépett be. Crutzen a széndioxid szennyezést nevezi meg

- DONNA HARAWAY: *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene.* Durham and London: Duke University Press, 2016; ALICE WATERS: *Coming to My Senses: The Making of a Counterculture Cook,* New York: Clarkson Potter, 2017; NAOMI KLEIN: *This Changes Everything: Capitalims vs the Climate,* NY: Simon and Schuster, 2014
- HARAWAY a 13. *documenta* (2012) egyik fontos személye volt. A 2017-es Art Power listán Haraway a 3., LATOUR a 9. helyen szerepelt: https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/nov/03/german-artist-hito-steyerl-tops-contemporary-art-power-list
- T. J. DEMOS: *Against the Anthropocene. Visual Culture and Environment Today,* Berlin: Sternberg Press, 2017; U.ő: *Decolonising Nature, Contemporary Art and the Politics of Nature,* Berlin: Sternberg Press, 2016
- PAUL CRUZTEN and EUGENE STOERMER: “The ‘Anthropocene,’” *Global Change Newsletter, International Geosphere-Biosphere Program Newsletter,* no. 41 (May 2000), 17–18; PAUL J. CRUZTEN: Geneology of Mankind, *Nature,* vol 415, (2002), 23. Lásd még ELIZABETH KOLBERT: Enter the Age of Man, *National Geographic,* 2011, https://www.nationalgeographic.com/magazine/2011/03/age-of-man/
- ANDREAS MALM and ALF HORNBERG: The geology of mankind? A critique of the Anthropocene Narrative, *The Anthropocene Review* 2014, Vol. 1(1) 62–69. Magyarul: Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája, ford. Csorba Géza és Nagy Klára, Klímaváltozás és kapitalizmus külömszám, *Fordulat,* 2019/1. (új folyam, 25. szám), 6-16., ld. http://fordulat.net/?q=huszonotodik

a klímaváltozást előidéző fő tényezőként, melyben James Watt gőzgépének 1784-es feltalálása a mérföldkő.¹⁵

Ennél az elsődleges terminológiai megközelítésnél azonban lényegesen komplexebb kritikai vizsgálatot nyújt a szakirodalom. ANDREAS MALM és ALF HORNBERG szerint az antropocén narratívák eltérnek abban, hogy melyik korra is teszik a kezdőpontot. Az egyik ilyen időpont, ahogy Cruzten is látja, az ipari forradalom, amikor is a gőzgép megjelenésével a fosszilis energiaforrások felhasználásának következtében szignifikáns légköri szennyezés kezdődött el. A másik narratíva a tűzhasználathoz köti a „fosszilis gazdaság” kezdetét - mely Malm és Hornborg szerint is „szükséges feltétele” volt kialakulásának -, azonban a korábbi történelmi narratívákkal szemben azt állítja, hogy ez a folyamat egyáltalán nem volt *szükségszerű*.¹⁶ Az antropocén-fogalom problematikussága innen már szembetűnik. A szakirodalom egy jelentős része (Malm és Hornborg, Donna Haraway, T. J. Demos, Rosi Braidotti) már azt is hangsúlyozza, hogy az antropocén kifejezés egyik legproblemátikusabb oldala éppen az ember szerepének előtérbe helyezése, miközben a klímaváltozás nem csupán az emberiséget vagy emberi fajt, hanem az élőlények *teljes* láncolatát érinti. Itt nem pusztán arról van szó, hogy az antropocén mint fogalom még mindig az ember szerepének elsődlegességét, illetve természet felett állását tételezi, hanem arról is, hogy a fosszilis energiafelhasználásra épülő gazdaság a globális egyenlőtlenségek egyik sarokpontja is. Ha a tűzhasználathoz, illetve ehhez kapcsolódóan a népességnövekedéshez kötjük a klímaváltozást, viszonylag könnyű a kollektív felelősség téziséét felállítani. A tűzhasználat kezdetétől datált antropocén korszak már magában kódolja az egyenlőtlenségek tagadását. Tudniillik nem a teljes emberiség - DIPESH CHAKRABARTY szerint leginkább a „faj” kifejezés használata lenne célravezető - felelősségéről van szó, hanem annak csak a globális északhoz tartozó kislétszámú népeességéről. Bruno Latour szerint pedig azon belül is egy kisebb hányadáról.¹⁷ Az antropocénhez kapcsolódó kérdésfelvetések szempontjából tehát két dolog feltétlenül lényeges: a *felelősség egyetemesítésének* problémája, illetve a *kapitalista termelési folyamatok* destruktív hatása.

A szakirodalom ennek tükrében az antropocén helyett gyakran a *kapitalocén* kifejezést használja.

- CRUZTEN: Geneology, 23. A szöveg röviden számba veszi a már jól ismert problémákat, a metángáz kibocsájtás növekedését, az esőerdők pusztulását, az energia, és víz felhasználás szignifikáns növekedését, a műtrágyából származó mérgező anyagok hatásait, illetve a népességnövekedést.
- MALM-HORNBERG: *Fordulat* 25, 7.
- Mint Latour megjegyzi, Donald Trump kilépése a klímaegyezményből, egyértelműen rámutatott arra, hogy kik is az elsődleges ágensei és haszonélvezői a helyzetnek. BRUNO LATOUR: *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime.* Trans. Catherine Porter, Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press, 2018, 5.

KASZÁS TAMÁS

Válogatás az „Az emberiség nyomában” – fotó tanulmány archívumból

Dipesh Chakrabarty 2010-ben *A történelem klímájáról, négy tételben* című tanulmányában ír arról, hogy a „tőke globális történetét az emberi faj történetével összevonva” kell vizsgálni. Írásában egyértelműen a kapitalista termelés problémáját, illetve az abból fakadó egyenlőtlenségeket helyezi előtérbe. Ugyanakkor, mivel történetírói szemlélettel közelít a kérdéshez, pontosabban a történetírás új lehetőségének vizsgálatával írja a szöveget, kitér azokra, a korábban a történelem szempontjából nem hangsúlyos éghajlati változásokra is, melyek az emberiség történelmét befolyásolták, ilyenek például az úgynevezett „hosszú nyár” vagy a „kis jégkorszak”.¹⁸ Ezeknek az eseményeknek a szakirodalma természetesen nem újkeletű, de az antropocén/ kapitalocén narratíva nyomán más jelentőséget nyernek.

H. H. LAMB a kis jégkorszakot is vizsgáló *Climate, History and the Modern World* című kötete, mely 1982-ben jelent meg, a jégkorszaktól a 20. századig tekinti át az éghajlati változás gazdasági, társadalmi, illetve kulturális vonatkozásait: például, hogy a különböző társadalmi, politikai, kulturális jelenségek hátterében hogyan mutathatók ki a természeti erők.¹⁹ Egy kurrens kutatás szerint a kis jégkorszak is emberi tevékenység nyomán következett be: a dél-amerikai, java-részt földművelő őslakosok halálával a nem művelt területeket visszahódította az őserdőt, a légkörbe kerülő nagymennyiségű oxigén pedig lehűlést eredményezett. A kutatók 1610-re teszik az *(orbis spike* néven ismertté vált) időpontot, vagyis közel száz évre volt szükség, hogy az emberi beavatkozás éreztesse hatását.²⁰ Hasonló, ugyancsak jól ismert példa, hogy MARY SHELLY *Frankensteine*, vagy LORD BYRON *Sötétség című verse* 1816 nyarán született, amikor a világ egy része mellett Európát is sötétségbe borította a Tambora nevű vulkán egy évvel korábbi kitörését követő por beáramlása a légkörbe.²¹ Ez, ahogy Chakrabarty

- DIPESH CHAKRABARTY: A történelem klímájáról, négy tételben. Ford. Bojtár Péter, 2000, 2010/2., 3-13., http://ketezer.hu/2010/02/dipesh-chakrabarty-a-tortenelem-klimajarol-negy-tetelben/. Lásd még BRIAN FAGAN: *The Long Summer: How Climate Changed Civilisation.* New York: Basic Books, 2003, illetve H. H. LAMB: *Climate, History and the Modern World,* London and New York: Routledge, 1982
- A kisjégkorszakhoz lásd például Pieter Breugel: *Vadászok a hóban* című képének elemzését. LAMB: *Climate,* 13. Lamb elemzi a Dickens szövegeihez kapcsolható kivételes téli havazásokat is, vagy Constable és Turner festményein megjelenő felhőzet okait.
- https://www.scientificamerican.com/article/mass-deaths-in-americas-start-new-co2-epoch/?WT.mc_id=SA_Facebook
- Ugyan a kritikai érdeklődés homlokterében korábban a teremtő emberről alkotott elgondolás, illetve a képzelőerő korlátossága, vagy az opiátok kultúrtörténeti hatása állt, az újabb változások tükrében már a napsütést nélkülöző Európa és a szélsőséges időjárás társadalmi-kulturális hatása is fontossá válik. Ld. még EVA HORN: A holnapután időjárása: A klímakatasztrófa rövid képzettörténete. Ford. Csécsői Dorottya, *Prae,* 2017/1., 40-55. [44-45.] https://www.prae.hu/prae/content/journals/journal_pdf_116.pdf, illetve JONATHAN BATE: Egy vers ökoszisztémája. Ford. Orosz Kata, Szabó Máté, *Liget,* 2005. május, https://ligetmuhely.com/liget/jonathan-bate-egy-vers-okoszisztemaja/; vagy Chris Townsend: Year Without a Summer. *Paris Rewiev,* 2016. október 25., https://www.theparisreview.org/blog/2016/10/25/year-without-summer/

is rámutat, lényeges szempont az antropocénhez kapcsolódó vizsgálatoknál: a természet története és az emberiség története a korábbi elgondolással szemben - mely szerint a természet csupán a történelem színpadaként szolgál -, nem választhatók el egymásról.

Természet, kultúra, tőke: kapitalocén, plantációcén, fehér felsőbbrendűség, extraktivizmus?

A kérdés vizsgálatának egyik lényeges szempontja arra mutat rá, hogy a nyugati gondolkodásban természet és ember, természet és kultúra *szétválasztása* az ember meghatározásának egyik sarokköve. Ezt JASON W. MOORE a természet és kultúra *kartéziánus* alapokon nyugvó szétválasztásának problémájától datálja. Ugyan már a platóni tanokban is megtalálható a *phüszisz* és *techné*, azaz a világ dolgai, és az ember által készített tárgyak kettőse, az elgondolás a felvilágosodás nyomán a 19. században lesz egyre meghatározóbb szempont.²² KANT *Antropológiájának* is lényeges eleme a természettől eltérő kultúra tételezése, míg azonban Kantnál elsősorban a moralitás eszméje játszik központi szerepet, HERDER nyomán a 19. századra a kultúra mintegy második természetként való felfogása válik meghatározóvá.²³ A természettudományos megközelítés oldaláról pedig BUFFON osztályozó elmélete játszott/játszik lényeges szerepet.²⁴ Az ember természettől való elválasztásának kérdése a különböző megközelítésekben más és más szempontot kap, mégis abban megegyeznek a kritikák, hogy az ennek nyomán előálló *konceptuális keret* alapozta meg a természet kizsákmányolásának nyugati rendszerét. Vagyis az a narratíva, mely a természetet mint *külső*, az embertől független, tudományos alapokon megismerhető, feltérképezhető, szabályozható entitást tételezte, hozzájárult a természet egoldalú kizsákmányolásának elfogadásához is. Mint Moore rámutat: „A világ térkép-hálózatként való leképzése és a természet külsődleges tárgyként való felfogása lehetővé tette, hogy a természet gazdagságát a tőkefelhalmozásnak hatékonyan alárendelve sajátítsák el.”²⁵

Tehát a mindenkori ember leválasztása a természetről nem csak történeti, kultúrtörténeti szempontból problematikus, de a társadalmi-gazdasági folyamatok szempontjából is.²⁶ Az egyik legnagyobb problémát ugyanis a 16. századi felfedezések nyomán létrejövő kereskedelmi hálózatok kiépülésének következményei jelentik, melyek az emberek, az állatok és a növények erőszakos relokalizációjával jártak. Az őslakosokat érintő népirtások, a rabszolgakereskedelem, a cukornád-ültetvények létrehozásának máig ható következményei nem csak gazdasági, emberjogi, politikai szempontok szerint vizsgálhatók, hanem geopolitikai és ökológiai problémaként is. NICOLAS MIRZOEFF szerint az antropocén a kolonialista népirtással kezdődött.²⁷ Vagyis az antropocén kifejezés a kolonialista gazdaság 16. századtól tartó egyenlőtlen hatalmi, területiális felosztásának és kizsákmányolásának ténye miatt is problematikus, egoldalúan univerzalizáló, az elnyomó hatalmi struktúrákat elmosó kifejezés.²⁸

PAVEL STEREC és VILÉM DUHA *Silk Road Vertigo* (2019) című videóesszéje éles kritikával mutat azokra a rejtett kapcsolódási pontokra, melyeket a globális kereskedelmi hálózatok és az azokat infrastrukturálisan lehetővé tevő vasút-, út-, illetve internetes hálózat rendszere hív elő. A mű gondosan vezetett

- JASON W. MOORE: Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félneni a természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. Ford. Tilmann Ármin, *Fordulat* 25, 1-53.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Kultúratudomány. In *Média- és kultúratudományi kézikönyv*. Szerk. KRICSFALUSI BEATRIX, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, MOLNÁR GÁBOR TAMÁS, TAMÁS ÁBEL, Ráció Kiadó, Budapest, 2018, 156-172., 160.; IMMANUEL KANT: *Antropológiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, illetve Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In *A vallás a pusztá és határain belül és más írások*. Válog. Hermann István, ford. Vidrányi Katalin, Gondolat Kiadó, Budapest, 1980, 24-27.
- NOAH HERRINGMAN: Az antropocén Buffon-olvasata. Ford. Balajthy Ágnes, *Prae*, 2017/1., 21-39.
- MOORE: *Fordulat* 25, 39. A *planetáris* kifejezést a szövegben a globálist helyettesítő, a közös létezés demokratikusabb felfogásának jelentésében használom. Moore más jelentéssel az „olcsó természettel” összefüggésben használja *planetáris könyvelés* kifejezést, arra ahogy a kapitalista világrend a határvidékek kizsákmányolását a saját javára egyenlőtlenül rendezi.
- Újabbban Fukuyama helyezi a természet kérdését az identitás felől új kontextusba és vizsgálja újra a klasszikus filozófia történetét Platóntól, melyben a természetet mint az „emberi természet” alapja kerül értelmezésre, szemben a racionális emberi viselkedéssel, például a homo economicusszal. FRANCIS FUKUYAMA: *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2018
- NICOLAS MIRZOEFF: It’s Not the Anthropocene, its the White Supremacy Scene, or the Geological Color Line. In *After Extinction*, RICHARD GRUBIN (ed.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 2018, 123-149. Mirzoeff szövege elsősorban a rasszokat osztályozó kolonialista szakirodalmat tekinti át.
- VANDANA SHIVA: *Monocultures of the Mind: Perspectives on Biodiversity and Biotechnology*. London and New York: Zed Books Ltd., Penang, Malaysia: Third World Network (TWR), 1993

narratívájából a szabadkereskedelem hátterében húzódó geopolitikai egyenlőtlenségek meglepő módon bontakoznak ki. A háromcsatornás installáció verbális és vizuális narratívája érzékletesen mutatja meg a máig ható monumentális és szimbolikus modernizációs törekvéseket, a kereskedelem deregulációját, az adómentes övezeteket, és a „gondosan fenntartott függőséget”.²⁹

Ehhez kapcsolódva Jason W. Moore arra, az „olcsó természet” felfogást létrehozó kettős könyvelésre mutat rá, mely a nyugat kizsákmányoló geopolitikáját jellemzi.³⁰ Ez az olcsóság annak a kizsákmányoló kitermelésnek köszönhető, mely mind a természeti, mind a humán erőforrásokat beruházás vagy visszainvesztálás mentesen éri el, s ebből adódóan a természetet sok esetben végzetes módon alakítja át. Mivel a kapitalista termelés logikája szerint önfelszámoló, ezért újabb és újabb területekre kénytelen a fogyasztást, és az azzal járó negatív következményeket áthelyezni.³¹ Másfelől, azt a kolonialista gyakorlatot, vagy *planetáris kettős könyvelést* folytatja, mely a „vad” területek kizsákmányolásával és erőszakos kiirtásával a földet a saját érdeke mentén alakítja át monokultúrákká.³² Ezzel pedig a teljes ökoszisztéma bomlik meg. Például a szarvasmarha tenyésztés számára kiirtott erdők miatt kevesebb oxigén kerül a légkörbe, a felborult egyensúlyi állapot a rovar- és állatvilágot is érinti, a kölcsönösen fenntartó rendszer megbomlásának pedig további káros, akár egyes fajok kihalásával járó következményei is vannak. A kihatatenyésztes nyomán az ipari infrastrukturális szennyezés mellett a metángáz légkörbe bocsájtása okoz további planetáris károkat.

Ez a gondolkodásmód egyfelől a *modernizmus fejlődéselvébe* vetett hitén és a bolygó kimeríthetetlen erőforrásain alapul, mely már a 1970-es évekre érzékelhető kudarcot vallott. A modern-posztmodern korszakváltás egyik megközelítése is ebből, az 1973-as nagy olajválsághoz köthető, az erőforrások végességével szembenező tézisből indul ki. Ennek ellenére a

- A mű a *The Great Globe* című kiállításra készült. AQB Project Space, Budapest, 2019. május 18 - június 30., kurátorok: GADÓ FLÓRA és HESZKY ANDRÁS, ld. még: https://www.aqb.hu/copy-of-the-great-globe; https://www.youtube.com/watch?v=BGDEoE4bXD8; https://balkon.art/home/online-2019/the-great-globe/pavel-sterec-vilem-duha/
- MOORE: *Fordulat* 25, 21.
- KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS: *A Kommunista Párt kiáltványa*. „Hogyan küzdi le a burzsoázia a válságokat? Egyrészt úgy, hogy kénytelen megsemmisíteni a termelőerők nagy tömegét; másrészt úgy, hogy új piacokat hódít meg, és alaposabban aknázza ki a régieket. Tehát hogyan ? Úgy, hogy még egyetemesebb, még hatalmasabb válságokat készít elő és a válságok elhárításának eszközeit csökkenti.” 447. http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2018/08/Kommunista_part_kialtvanya_452_PDFsam_MEMo4.pdf
- A plantációcén kifejezést ld *Posthuman Glossary*. Szerk. ROSI BRAIDOTTI, MARIA HLAVAJOVA, London, NY: Bloomsbury, 2018; ANNA TSING: *Feral Bodies*, idezi DONNA HARAWAY, Anthropocene, Capituloscene, Plantationscene, Chtchulucene: Making Kin. In *Environmental Humanities*, vol. 6, 2015, 159-165., http://environmentalhumanities.org/arch/vol6/6.7.pdf

nyugati államok modernizációs tervei továbbra is a régi gyakorlatok fogságában maradnak. BRUNO LATOUR legutóbbi könyvében ismételen felhívja a figyelmet erre. Mint írja, a 2015. december 12-i párizsi klímacsúcson világos volt, hogy amennyiben a résztvevő országok fejlesztési terveit meg akaránk valósítani, úgy nem egy, hanem több Földgolyó erőforrásai lennének szükségesek.³³ Az irracionális tervezés ilyen szintje, ahogy GREGORY SHOLETTE fogalmaz a „krízskapitalizmus” sajátja.³⁴ A gazdasági folyamatok kritikájára a kapitalocén fogalomköréhez kapcsolódó - az antropocén alternatívájaként feltűnő - terminus az *extrativizmus* (extractivismo), azaz a kizsákmányoló kitermelés. Az extraktívizmust MACARENA GÓMEZ-BARRIS használja a „Globális Dél”-t sújtó erőforrásokat kivonó kapitalista termelésimódra.³⁵ Gómez-Barris - kapcsolódva Mirzoeff vagy Haraway felvetéseihöz - elsősorban Latin-Amerikára fókuszál, de Moore-hoz hasonlóan figyelembe veszi az egyenlőtlenségek globális struktúrákba ágyazottságát. Gómez-Barris szerint a kolonializmus máig ható kizsákmányoló, a dominanciát függőséggen keresztül fenntartó struktúrája biztosítja az erőforrások feletti kontrollt, illetve azok egyenlőtlen elosztását.

A hatalmi struktúrák szorosan kapcsolódnak a gazdasági, illetve biopolitikai kérdésekhez: a nyersanyagok kitermelése és a humánerőforrás kizsákmányoló alkalmazása különböző aspektusai ezeknek az *aszimmetrikus* erőviszonyoknak. Mint Gómez-Barris rámutat, az erőforrásokat kivonó kapitalista hatalom technikája kiterjed a jogi, gazdasági, politikai szférára, mely az őslakosokat „kitörli” saját területeikről. A rendszer a globalizáció mindent egy szintre rendező technológiájával szétzilálja a helyiek életmódját.³⁶

Gomez-Barris szerint a dekolonializálás ebben a kontextusban azt jelentené, hogy a kolonialista Másikká tétel („othering”) gyakorlatán alapuló gazdaság helyett, egy olyan közös létezésen alapuló gondolkodás kerül előtérbe, mely nem a „határvidék” gondosan felügyelt

- BRUNO LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 5.
- GREGORY SHOLETTE: *Delirium and Resistance: Activist Art ad the Crisis of Capitalism*. London: Pluto Press, 2017
- MACARENA GÓMEZ-BARRIS: *Extractive Zone: Social Ecologies and Decolonial Perspective*. Durham, NC: Duke UP, 2017. Az extractivismo spanyol kifejezés.
- Gómez-Barris olyan dél-amerikai regionális gyakorlatokat mutat be, ahol a lokalitás a tudás, az élet és az élhető környezet forrásaként szolgál például a chilei Bio Bio, a perui Sacred Valley, a bolíviai Potosí (és La Paz), Észak-Ecuador, valamint Délnyugat-Kolumbia. A könyv olyan munkákat is áttekint, amelyek művészeti szempontból is értékelhetők: így például a mapuche származású FRANCISCO HUIGHAQUEO chilei monokultúrákat bemutató kísérleti filmjét (ld. pl. https://vimeo.com/340230530). A kitermelések elleni mapuche tüntetésekről 2018-ban ld.: https://www.theguardian.com/world/2018/jun/14/chile-mapuche-indigenous-arson-radical-environmental-protest A mapuchék népirtás vádjával 2019-ben a hágai bírásághoz fordultak: https://www.theguardian.com/world/2019/apr/12/indigenous-mapuche-accuse-chile-brazil-genocide

kiaknázására épül.³⁷ A világ másként való felfogása nem a pusztá ellenállást jelenti, hanem egyfelől annak vizsgálatát, hogy ezek a zónák hogyan ágyazódnak a globális rendszerbe, vagyis, hogy mit jelent az egész bolygóra nézve az ökológia finom egyensúlyát nem figyelembe vevő kizsákmányoló kitermelés.³⁸ Másfelől egy olyan „episztemológiai autonómiát” és kézzelfogható tudást tételez az ezeken a területeken élők létmódjáról, mely figyelembe veszi a kapitalista gondolkodás szempontjából nem látható folyamatokat: az „élet olyan formáinak lehetőségét, mely nem leredukálható, megosztható, elfoglalható vagy kiüresíthető”.³⁹ Gomez-Barris perspektívája az élhető élet őslakos felfogására vált, vizsgálata pedig szó szerint is nézőpont váltást tételez: példának okáért az egyik fejezet, melynek a címe *halszem episztemé* (Fish eye episteme), CAROLINA CAYCEDO *Damned Landscape* (2012) videóinstallációjának elemzésével a Cauca Völgy Magdalena folyójában okozott károkat a vízben élő lények szemszögéből vizsgálja.⁴⁰ Az *ellenvizualitás* itt válik kézzelfoghatóvá: EDOUARD GLISSANT *homályosság* (opacity) kifejezését segítségül hívva olyan elmosódó látásmód mellett argumentál, mely nem értékelhető a látáson alapuló, kizsákmányoló tekintet nyugati kategóriája mentén, nem redukálja a létező sokféleségét a megismerő tudás kategóriái alá, hanem a folyót mint társadalmi és ökológiai szubsztanciát, az alámerülő, felszín alatti, homályos ellenvizualitás nyomán mutatja be.⁴¹ Ugyanakkor számára is jelentős, csakúgy, mint Harawaynél, hogy a világvége jóslatok helyett a jövőbe tekintő, változást segítő gondolkodási és gyakorlati kereteket vizsgálja a *biodiverzitás* megtartásának érdekében.

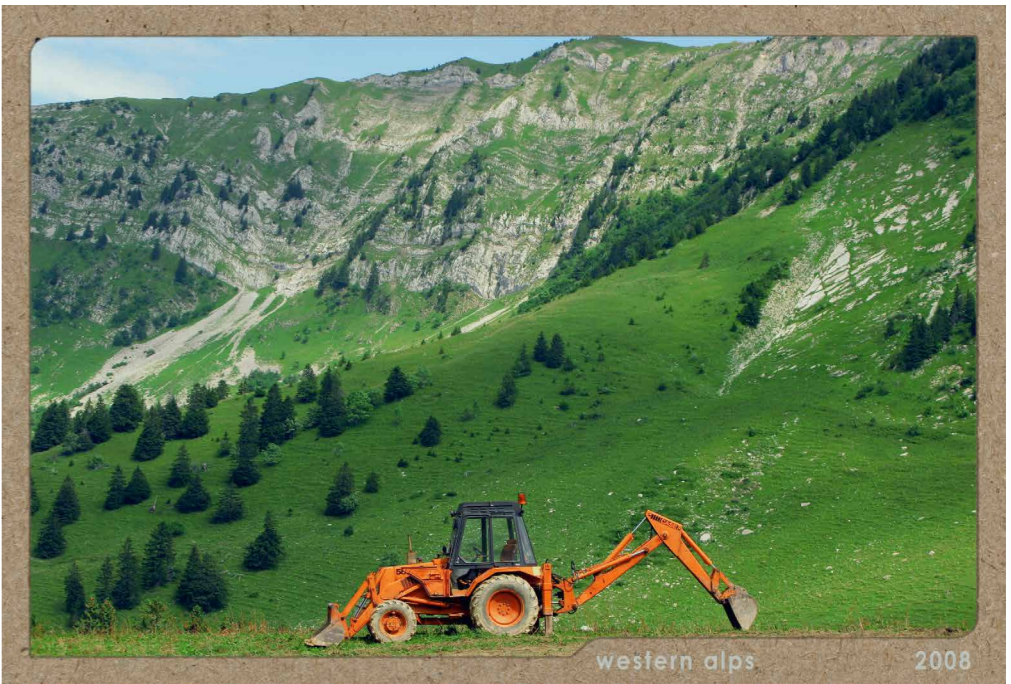
Gómez-Barris arra is rámutat, hogy a sokszor csak gesztusértékű intézkedések alapvetően nem változtatják meg a helyzetet: például Ecuador annak ellenére, hogy alkotmányba foglalta a természet (Földanya) jogait, illetve ehhez kapcsolódóan a *bon vivir*, vagyis a jól-lét természetközpontú szemléletét szorgalmazza, továbbra is fenntartja az őslakos indiánokat hátrányosan érintő kolonialista

^[1] Gómez-Barris a hatalom gyakorlásának a Foucault-i panoptikumon alapuló eurocentrizmusával szemben Mirzoeff vizuális ellenarratíváját hangsúlyozza. Szerinte ez azért lényeges, mert a „Five Eyes” államok (USA, Kanada, Egyesült Királyság, Ausztrália, Új-Zéland) a digitális technológia segítségével a felügyelet egy újabb szintjén tartja hatalmában az erőforrásokkal rendelkező területeket. Ld. GÓMEZ-BARRIS: Extractive Zone, 2017, 7-8. Az ellenarratívához lásd: NICHOLAS MIRZOEFF: The Right to Look: a Counterhistory of Visuality. Durham, NC: Duke University Press, 2011 Az indiánok földhöz, természethez való kapcsolatát a 2018-as Velencei Építészeti Biennálén a kanadai pavilon tematizálta: UNCEDED: Voices of the Land https://www.unceded.com/, valamint https://www.youtube.com/watch?v=moPJ73_gV4c

^[2] Gómez-Barris VIVEIROS DE CASTRÓra hivatkozik annak tekintetében, hogy hogyan lehetne a dekolonializáló, nem diszciplina specifikus megközelítést megmutatni. Ld. GÓMEZ-BARRIS: Extractive Zone, 2017, 3. Szintén reflektál az őslakosok romantizálásának kérdésére ezért is vizsgál létező, helyi projekteket.

^[3] GÓMEZ-BARRIS: Extractive Zone, 2017, 3.

^[4] http://carolinacaycedo.com/the-headlong-stream-is-termed-violent-but-the-river-bed-hemming-it-in-is-termed-violent-by-no-one-2013; ld. még: http://carolinacaycedo.com/serpent-river-book

^[5] GÓMEZ-BARRIS: Extractive Zone, 2017, 15.

gazdaságpolitikáját.⁴² Ez a szempont is megjelenik URSULA BIEMANN és PAULO TAVARES *Forest Law* (2014) című videómunkájában. A művészpáros filmje szintén arra kérdez rá, mi számít jól-létnek: a jóléti társadalom értékei szerinti gazdasági növekedés és a magántulajdon, vagy a tiszta levegő, víz, élelmiszer, és a társas kapcsolatok megtartó ereje.⁴³ ERNESTO NETO – neosámánizmusa miatt kritizált – a huni kuin amazonas-i törzs együttműködésével készített projektje hasonló kérdéseket tesz fel.⁴⁴ Az őslakosok természethez fűződő kapcsolata és tudása a törzsi életformák hagyományaira mutat rá, miközben ezek az életformák marginalitásba szorultak.

Az aszimmetrikus globális erőviszonyokat tematizáló művek közé tartozik STEVE McQUEEN jól ismert videóinstallációja, a *Gravesend* (2007)⁴⁵ is. A film a koltán útját követi: az elektronikus eszközökhöz szükséges anyag közel rabszolga körülmények között folyó kitermelését, melyet aztán a brit finomítóba szállítanak, hogy onnan a távol-keleti összeszerelő üzemekbe kerüljön.⁴⁶ A *Gravesend* JOSEPH CONRAD klasszikus művére a *Sötétség mélyénre* (1899) utal címével.⁴⁷ Ez az a kikötőváros, ahonnan Conrad regényének főszereplője hajóra száll, ahogy ide szállítják a digitális eszközökhöz szükséges nyersanyagot, majd rakják hajóra az ázsiai üzemek felé.⁴⁸ LOUIS HENDERSON *All That is Solid* (2015)⁴⁹ című videómunkája egy másik szintjét is bevonja ennek a folyamatnak: a nyersanyagok (réz, arany) kitermeléséhez szükséges kizsákmányoló gyarmati struktúra alapjainak történetétől a Szodomának nevezett illegális accrai Agbobloshie szeméttelep másodlagos bányászatáig mutatja be az anyag elsődleges és rejtett, másodlagos körforgását, hálózatait.⁵⁰ A telepen dolgozók az elhasznált hordozókból (mobilok, kábelek, számítógépek) újra kinyerik az értékes fémeket.⁵¹ Henderson az *Animism is the Only Sensible Version of Materialism* című előadásában az ISABELLE STRENGERS által felvetett *animizmus* kérdésére hivatkozik. Az animizmus Henderson szerint a kémiai elemek tárgyi világgal és az élőlényekkel való folytonossága mellett a technikai eszközök szintjén is értelmezhető, mivel ezek szintén elemekből (arany, réz, koltán) épülnek fel, és ahogy a reklámpar vagy a technológia beszédmódja „élettel” ruházza őket fel (okostelefon), úgy az általuk működtetett internetet is egy bizonyos módon élő hálózatként gondoljuk el.⁵²

Ugyancsak az aszimmetrikus viszonyokat vizsgáló vállalkozás az UNKNOWN FIELDS DIVISION nomád dizájnstúdió tevékenysége. A csoport filmeket, tanulmányköteteket, illetve művészeti tárgyakat készít az egyenlőtlenül eloszló társadalmi és környezeti terhelésekről. A Kínától Bolívián át számos ország egy-egy problémával terhelt pontját bemutató dokumentációikat a honlapjukon, illetve kiállításokon teszik elérhetővé. A Victoria és Albert Múzeum kiállítására (2015)⁵³ a kínai Baotou toxikus radioaktív anyaggal szennyezett környezetét bemutató képek és filmek mellett például sajátos adatvizualizációként három, Ming kori stílust utánzó vázát készítették: az egyes vázák mérete annak a függvényében

- ↑ Az ecuadori alkotmány vonatkozó cikkelyei angolul: https://therightsofnature.org/wp-content/uploads/pdfs/Rights-for-Nature-Articles-in-Ecuadors-Constitution.pdf; valamint: https://therightsofnature.org/ecuador-rights/. Az őslakosok földhöz való jogának elismerését 2007-ben kezdeményezték, a tervezet jelenleg is az ENSZ előtt van. A témáról lásd, Indigenous Peoples’ Land Rights under International Law: https://brill.com/view/title/33562?lang=en
- ↑ A videómunka a *Slow Life. Radikális hétköznapiok* című kiállításon is szerepelt volna (Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Budapest, 2020. április-9 augusztus 9., ld. https://www.ludwigmuseum.hu/kiallitas/lassu-élet-radikalis-hetkoznapok, illetve http://slowlife.ludwigmuseum.hu/).
- ↑ https://universes.art/en/venice-biennale/2017/viva-arte-viva/photos-arsenale-2/ernesto-neto-huni-kuin-2
- ↑ https://renaissancesociety.org/exhibitions/455/steve-mcqueen-gravesend/
- ↑ A témához ld. még: SÍPOS MELINDA: White Magic: Pixelache (Helsinki). *Balkon*, 2008/9., 35-37. [36-35.], https://issuu.com/elnfree/docs/balkon_2008_9
- ↑ JOSEPH CONRAD: *A sötétség mélyén*. Ford. Vámosi Pál, Alinea Kiadó, Budapest, 2011
- ↑ T. J. DEMOS: *The Migrant Image. The Art and Politics of Documentary during Global Crisis*, Durham, NC: Duke University Press, 2013
- ↑ „All that is solid melts into air, all that is holy is profaned...” Communist Party Manifesto, *Collected Works*, vol. 6. Lawrence & Wishart, 2010, 487., ld. http://www.koorosh-modaresi.com/MarxEngels/V6.pdf „Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentségtelenítenek...” KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS: A Kommunista Párt kiáltvány*nya*, 445., ld. http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2018/08/Kommunista_part_kialtvanya_452_PDFsam_MEMO4.pdf.
- ↑ Kálmán Attila: „Minden nap imádkozom, hogy ne kelljen többé idejőnnöm”... 2020. május 28., ld. https://24.hu/kulfold/28/05/2020/agbobloshie-ghana-accrá-elektronikus-hulladek-szeméttelp/
- ↑ A folyamatot FLORIAN WEIGENSAMER és CHRISTIAN KRÖNES az *Isten hozott Szodomában* című dokumentumfilmben dolgozta fel 2018-ban. Ld. https://www.kinofenster.de/download/welcome-to-sodom-fh2-pdf.; https://www.verzio.org/hu/2018/filmek/welcome-to-sodom
- ↑ LOUIS HENDERSON vimeo előadása, 2016. február 27., ld. https://vimeo.com/158145401
- ↑ *What is Luxury?* V&A, London, 2015. április 25 – szeptember 27., ld. http://www.vam.ac.uk/content/exhibitions/what-is-luxury/what-is-luxury-about-the-exhibition/

változik, hogy milyen mennyiségű toxikus hulladékot hoz létre az adott készülék előállítása (okostelefon, laptop, elektromosautó akkumulátor).⁵⁴

A történetmesélés jelentősége: szimbiogenezis és vibráns anyag-ágencia a chthulucénben?

DONNA HARAWAY nem véletlenül javasolja, hogy kezdjünk egy másik *történetet* elbeszélni. Az ő terminusa, a *chthulucén* – mely az antropocén, illetve a kapitalocén mellett egy újabb, alternatív elnevezés –, az eddigiektől eltérő, nem korszakoló *narratívát* tételez. A kifejezés több dolgot olvaszt magába: két görög kifejezés a *kainos* és a *khthon* összevont formája. A *kainos* a temporális és materiális a folytonosságé a *khthon*, azaz a ktonikus viszont a földalatti, pusztító, megregulázhatatlan anyagi lények és erők.⁵⁵ A név ugyancsak utal az Észak-Kaliforniában őshonos pókfajtára: a *Pimoa cthulhu*-ra. A cthulucucén tehát egy újabb metaforikus keret, mely Haraway történetmesélésében az „itt és most” miatt is lényeges szerepet játszik. Ugyanis, mint a róla készült dokumentumfilmben⁵⁶ is hangsúlyozza, a mindenható antropocén gondolkodással szemben az egyes egyénnek nem máshol, hanem éppen ott, ahol van, kell léteznie. Ahogy a pók ott, abban az arizóniai erdőben, annak sérülékeny ökológiájában tölt be apró, de annál jelentősebb szerepet, úgy lenne lényeges a *lokalitáshoz* kapcsolódó életmód újragondolása. Mint írja, a chthulucénben való együttélés vagy együttalás az antropocén és kapitalocén végzetes erőire adott válaszlehetőség.⁵⁷

Haraway a modernizáció „végtelen fejlődés” ígéretével szemben, egy geo- vagy Gaia-történetet javasol, mely a sok-fajú „jól-lét” kapcsolata. Szövevényes, sokszálú, egymásba gabalyodó történetet, amely képes a gondolkodási kereteinket átstrukturálni, sokfajú rokonsági szálainkat összekapcsolni, ahogy a macskabölcső szálai, vagy a pók hálója köti össze, vagy fordítja egymásba a szálakat. A másik történet mesélése egy másik keretet feltételez, egy kevésbé antropocentrikusat, és egy sokkal inkább érzéki, az élet minden formáját figyelembe vevő gondolkodást generál, melyben az ember csak egy az élőlények nagy láncolatában. Az ilyen gondolkodásmódra a *csápos gondolkodás* („tentacular thinking”) kifejezést vezeti be,

- ↑ *Rare Earthware*, 2015. ld. http://www.unknownfieldsdivision.com/summer2014china-worldadriftparto2.html#7; illetve https://collections.vam.ac.uk/item/O1326005/rare-earthenware-vessel-unknown-fields-division/
- ↑ H. F. LOVECRAFT sci-fi-jének - *Cthulhu hívása* (The Call of Cthulhu, 1926) – polipszerű, ember-állat-szörnyetege, melyre Haraway is utal, szintén ez alapján kapta a nevét: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library.biblio&id=10
- ↑ *Donna Haraway: Story Telling for Earthly Survival* (r. Fabrizio Terranova, 2016). Ld. még: https://trafo.hu/kiseroprogramok/donna_haraway_story_telling_for_earthly_survival
- ↑ HARAWAY: *Staying with the Trouble*, 2016, 2.

azaz a gerinctelen nyolclábúak, mint a pókok vagy a polipok letapogató, érzéki létezését veszi alapul. A latin *tentaculum* érzőt jelent. Haraway kötetét ilyen érzéki-metaforikus képek szövik át. Ebben a szövevényes mesében a sci-fi műfajához tartozó elképzelések sem idegenek, ahogy még mi sem tudjuk megjósolni, mi is lesz a történetünk. A „make kin”, vagyis a „kössünk rokonsági kapcsolatokat” vagy „rokonuljunk”, olyan rokonsági fokot tételez, mely a nyugati gondolkodásnak nem sajátja, mivel az a föld élőlényeivel és élettelen anyagi létezőivel kötött rokonsági kapcsolatokat igényli.⁵⁸ Arra, hogy mindez hogyan is lehetséges, Haraway nem tér ki egyértelműen, sokkal inkább a metaforikus gondolkodási kereteket tágítja a további fogalmi hálójával. Ilyen például a *szimbiogenezis*, mely jelentése az együtt csinálás, vagyis az együtt létezés egy aspektusa, egyfajta – ismét egy új kifejezés – *szimpoesis*, a poesis, avagy a teremtés olyan új módja, mely a biológia evolúciós kérdéseinek szálait köti össze a művészeti és tudományos aktivizmussal.⁵⁹ Mint írja, a szimpoetikus entitások *holobiontok*: teljes és biztonságos lények, a létezők sokféle, dinamikus közös létezése.⁶⁰

Haraway elgondolása kapcsolódik Isabelle Strengers animizmus-felfogásához. Strengers – a DELEUZE-GUATTARI szerzőpáros nyomán – a *rizomatikusan* kapcsolódó asszablázsokban való gondolkodást helyezi előtérbe, az animizmus egy olyan formáját, melyben a természet kívül helyeződ, emberközpontú tudomány más, a kapcsolatrendszerek étellel megtöltött, a mitológiai gondolkodásra jellemző, természet és kultúra közötti egység igényli.⁶¹ Strenges EDUARDO BATALHA VIVEIROS DE CASTRO brazil antropológusra hivatkozik. Castro több kötetet írt az őslakos indián kultúra mitológikus

- ↑ *Az extrodæsia* kötet (2019) szócikke (ld. 87. számú jegyzet) a *rokonulás* kifejezést használja.
- ↑ A szimbiogenezis elmélete KONSZTANTYIN SZERGEJEVICS MERESOVSKIJTÓL származik, aki 1905-ben publikálta elméletét. Az egyik legismertebb kutatója LYNN MARGULIS, akinek könyvét sosem publikálták. A kérdésről magyar nyelven átfogó wikipédia cikk olvasható: https://hu.wikipedia.org/wiki/Endoszimbionta_elm%C3%A9let. Margulis vette át az elméletet és fejlesztett tovább az 1960-as években. Margulis életéről és az ő elméletét osztó kutatókról JOHN FELDMAN készített dokumentumfilmet *Symbiotic Earth* (2018) címmel (https://hummingbirdfilms.com/symbioteearth/). Haraway szintén ír Margulis jelentőségéről a saját gondolkodásának tekintetében is. HARAWAY: *Staying with the Trouble*, 2016, 60-63.
- ↑ Az analógia egyik könnyen érthető alapja, hogy maga az ember is többfajta mikroorganizmussal él együtt (baktériumok, gombák, vírusok tömkelege népešti be a testét és a bőrét). A *holobiont* szintén Margulis kifejezése. Haraway: *Staying with the Trouble*, 2016, 60-63.
- ↑ Strengers *animizmus* elgondolása sokban hasonlít Haraway *szimbiogenezis* felfogására. Csakúgy mint Haraway, ő is úgy látja, hogy egy ilyen keretben, azaz az élet formáinak folytonosságával, sosem vagyunk egyedül: az asszablázsok részeiként minden élő szervezet sokrétű, szemben a szubjektumok különállásával. ISABELLE STENGERS: Reclaiming Animism, *Journal* #36, https://www.e-flux.com/journal/36/61245/reclaiming-animism/; ld. még U.ő.: *Thinking with Whitehead. A Free and Wild Creation of Concepts*. Transl. MICHAEL CHASE, Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 2011

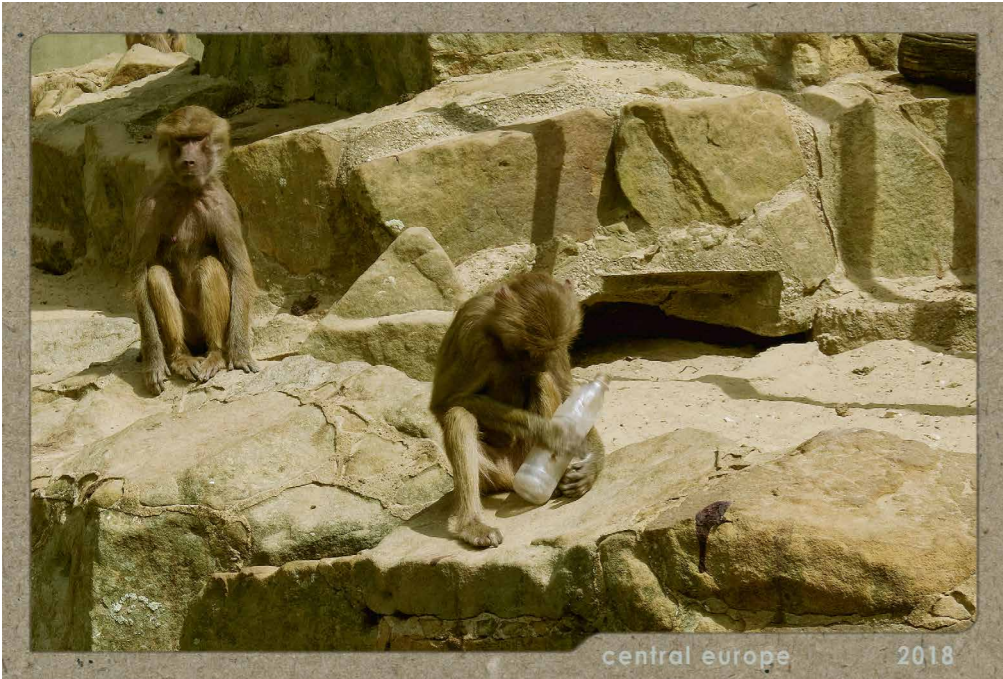

gondolkodását jellemző, természet és kultúra egységének kérdéséről. Az indián kultúra sajátjának tartja azt, hogy az élet különböző formái egymásba alakulhatnak, ezekben az embert nem a kultúra különbözteti meg az állatvilágtól, vagy a világ bármely más tárgyától, hanem csak a *teste*. Az ameroindián gondolkodást, mint írja, absztrakt pán-specifikus viselkedésséma jellemzi, melyben az „emberi természet, csakúgy ahogy az állati természet, kultúra.” Sőt mindez „érvényes az állatokon kívül minden olyan más létezőre is, mint a halottak, a lelkek, a ktonikus és mennyei fajok, növények, tárgyi dolgok és így tovább”.⁶²

JANE BENNETT *Vibrant Matter* című könyve szintén ehhez a gondolkodáshoz sorolható. Chakrabarty-hoz hasonlóan a tájat nem pusztán az emberiség színpadául szolgáló háttérként érti. A tájkép egyfelől összekapcsolódik az emberi cselekvőképességgel (ágenciával), másfelől viszont saját erővel is rendelkezik, olyan geofizikai felület, mely több, mint ahol az események zajlanak: a növények, sziklák, a szél, az épületek együttese nem pusztán egy háttérkép. Bennett ugyancsak Deleuzék asszablázs elgondolásából indul ki: könyvében arra tesz javaslatot, hogy az ontológiai szempontból egymástól eltérő dolgok közti agenciát – mint egy Latour nyomán – az *asszablázsok együttesének* működéseként képzeljük el.⁶³ A vibráló anyag – mint írja – nem más, mint a nem emberi „aktánsok”, tehát vibráns állatok, növények, vírusok, hurrikánok, viharok, technológiai tárgyak együttes létezése: egyszerre okoznak problémát, vagy segítik az emberi cselekvést, tudatják velünk a létezésüket. Tulajdonképpen, ahogy könyvének alcíme is sugallja, a politikai felelősség egy másik szintjét tételezi, ha figyelembe vesszük ezeket az asszablázsokat is. Vagyis, az étellel teli anyagot úgy fogjuk fel, mint ami az emberek mellett és bennük is létezőt, és amely ezáltal saját erővel rendelkezik.⁶⁴

Haraway egy másik kifejezése, mely hasonló elgondolást tükröz a *homolus*: a humus, komposztálás mintájára próbálja az élet mikróbáktól az emberekig tartó nagy, komposztszerű közös és folyamatosan alakuló létezését elfogadhatóvá tenni. Elsősorban azonban azt jelenti, hogy az evolúció más – az őslakos kultúrák általa is leírt felfogására is jellemző – irányt vesz, melynek megfelelően

- ↑ HARAWAY: *Staying with the Trouble*, 2016, 48.
- ↑ BRUNO LATOUR: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford University Press, 2007. *Aktor atáns, ágens*: a fogalom magyarázatát lásd még U.ő.: „Az ágencia az antropocén korában”, ford. Keresztes Balázs, *Prae* 2017/1., 3-20., ld. https://www.prae.hu/prae/content/journals/journal_pdf_116.pdf, vagy *extrodæsia* enclopedia (2019).
- ↑ JANE BENNETT: *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham and London: Duke University Press, 2010, viii. Bennettet az újmaterialisták köré sorolják. Egyik példája, melynek egy teljes fejezetet szán, az *ehető anyag*. Az étel rajtunk kívül és belül is létezik. Képes aktánsként viselkedni bennünk. Befolyásolja a hangulatot, döntéseinket, véleményünket. Az „En”/self sem tiszta (impure), hanem kevert humán-nem humán asszablázs. Vibráns anyag, képes a lelket (spirit or soul) animálni. Lásd még: NICHOLAS MIRZOFF: “Visualizing the Anthropocene.” *Public Culture* 26/2, 2014, 213-232. [227.]

az emberi lények már nem a korábbi formában gondolnák el a saját létezésüket. Vagyis a *rokonság* valóban egy újfajta evolúciót jelentene: a jelenlegitől eltérően egy olyan interdiszciplináris felfogást, amelyben az ember kivétezettsége már nem elgondolható. Mint írja „a szimbiogenezis és szimbiopoetika megértés és tudás gyakorlatai vadul és csodálatosan elérhetőek és produktívak a humusita tudományokban (humusities), beleértve a művészetek, tudományok, és politika nem kolonializáló megközelítéseit”.⁶⁵ Az antropocén, illetve a kapitalocén narratíváinak problémája, hogy apokaliptikus pánikot keltenek, a „már minden túl késő” attitűdjük cinikus, és inkább az elutasítást vagy a kétségbeesést hívják elő, ezzel pedig megbénítanak bármely lehetséges közös képzelet-kísérletet, illetve a „gondolkodás, szeretet, düh és törődés” gyakorlatát.⁶⁶ Vagyis, mint állítja, a még „befejezetlen chthulucén narratívának össze kell gyűjtenie az antropocén szemetét, a kapitalocén szélsőségességét, fel kell szeletelnie, darabolnia és egymásra halmoznia, mint egy örült kertésznek, sokkal forróbb komposztot kell teremtenie a még lehetséges múlt, jelen, jövő reményében”.⁶⁷

Haraway bizakodó jövőképe olyan, a sci-fi területén mozgó élet-, és gondolkodásformát tételez, mely radikálisan alakít át minden eddigi lehetséges világot, ahol lehetséges a *biológiai átalakulás* minden formája, annak érdekében, hogy a „problémával maradványegyütt élve” fenntartható maradjon az élet. Teszi mindezt egy olyan gazdaságpolitikai berendezkedésben, ahol a nyugati világot még mindig az úgy nevezett TINA elv (There is No Alternative) vezérli.⁶⁸ BRUNO LATOUR *Down to Earth* című könyvében az eddig említett problémák összefüggéseit elemzi.⁶⁹ Latour – ahogy a globális világ jelen helyzetéről szóló történetek jelentős része – az 1990-es évek három meghatározó eseményének összefüggésére mutat rá. Ezek a Berlini Fal leomlása, a gazdasági deregularizáció bevezetése, és egy ritkábban említett harmadik, de számára lényeges szempont, a klímakatasztrófa szisztematikusan tagadásának kezdete.⁷⁰ Latour szerint ez az a pont, amikor az uralkodó osztály (vagy elit) úgy dönt, hogy a „földön nincs elég hely, sem nekik, sem mások számára [...] Ekkor adták fel a kormányzást, és kezdték el saját magukat menteni a világtól”.⁷¹ A Brexit,

és Trump megválasztása, illetve a globális migráció ebben az összefüggésrendszerben lényegesek. Arra hívja fel a figyelmet, hogy azok az országok, melyek a haszonélvezői a globalizációnak, továbbra sem hajlandók a károk ellensúlyozásában részt vállalni.⁷² Szerinte a migráció, az egyenlőtlenségeknek való kiszolgáltatottság és az új *klíma rezsim* egy és ugyanaz a fenyegetés.⁷³

A kérdést úgy fogalmazza újra, hogy két komplementer mozgalmat kell megvalósítani, melyeket a modernizáció ellentmondásossá tett. Ezek a (termő)földhöz való tartozás (mely nem etnikai vagy történeti alapon nyugszik), illetve a globális világhoz való hozzáférés.⁷⁴ A feladat pedig a korábbi ellentétpárok kérdésének – azaz, hogy modernnek vagyunk vagy Földiek (Terrestrial), bal- vagy jobboldaliak, progresszívok vagy reakciósak – meghaladása lenne. Mint Haraway, Latour is egy olyan *umortodox* tudományos megközelítést sürget, amely képes a természetet, a Föld „felhevült aktivitását” (heated up acticity) a korábbi tudományos távolságtartás helyett teljes közvetlenségében szemlélni (up close).⁷⁵ Olyan tudományt, amely a Galilei-féle tárgy (égitest) helyett a természet (Földet) love-lock-i cselekvőként (ágensként) szemléli, azaz a természetet, mint folyamatot, és nem mint egy kívülről megismerhető tárgyat kezeli.⁷⁶ Például „ha a légzéshez szükséges levegő összetételére úgy tekintünk, hogy az az élőlények összességétől függ, akkor az atmoszféra nem csupán az a környezet, amelyben az élőlények élnek, hanem ami az ő cselekvésük része/függvénye. Más szóval, nem organizmusok vannak az egyik oldalon és környezet a másikon, hanem a kettő együttese. A cselekvőképesség folyamatosan átrendeződik (Agencies are redistributed)”.⁷⁷

Ugyanilyen kérdéseket vet fel a víz mint az élethez szükséges alapvető szubsztancia másként való felfogása. Ahogy a légkör folytonosan változó organikus anyag, úgy a víz is hasonló kapcsolódásban áll a szerves és szervesetlen létezőkkel, ugyanakkor a levegő és a víz már kémiai összetételükből (H₂O) adódóan is összekapcsolt szubsztanciák. A Föld vízkészletei egymástól elválaszthatatlan körforgásban léteznek, ahogy az emberi, vagy bármely szerves létező alapvető, az élelmiszernél is elemibb életfeltétele a víz. A víz szerepének vizsgálta CAROLINA CAYCEDONÁL a Föld vizeinek összekapcsoltságából indul ki, melyhez máshogy viszonyul egy

72 Latour szerint, például épp az az ország [USA], mely feltalálta, hogyan terjessze ki piacát a tengeren túlra, s amelyik behajszolta az Európai Uniót abba, hogy egy nagy boltá alakuljon, a menekültválságnál úgy döntött, hogy inkább nem játszik a globális kapitalizmus szabályai szerint. LATOUR: *i.m.*, 2018, 3.

73 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 9.
74 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 55.
75 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 73-74.
76 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, JAMES LOVELOCK: *Gaia halványuló arca*. Ford. Barna László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010
77 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 75-76.

őslakos gondolkodása, és máshogy a nyugati világ vízgazdálkodása. *Land of Friends* (2014) című videómunkájában ennek kapcsán szintén a kizsákmányoló neoliberális attitűd felől mutatja be azokat a hatalmi, geopolitikai viszonyokat, melyeket a szerveslenség tekintett ásványi anyagok szerves létezőkben való folytonosságának kérdésénél is láthatunk például Louis Hendersonnál.⁷⁸

Ez a nézet a *keletkezés* (engendering) rendszerére váltást tételezi, ahol is az élőlények nincsenek elválasztva egymástól, hanem folyamatosan átfedésbe kerülnek egymással.⁷⁹ Vagyis az antropocén gondolkodásmód problematikus oldala Latour szerint is az, hogy nem enged az emberi ágencián továbblépni. De mivel nincs politika az *ember* nélkül, az ember fogalmát kell újradefiniálni, egy olyan, a *modernektől* eltérő felfogással, mely nem leválasztja magát a természettől. Ezzel az is átértékelődik, hogy mi számít emberi érdekeknek.⁸⁰ Tézise kevésbé fantasztikumba illő, de sokban hasonlít Harawayéhez: Latour is a humus-humán etimológiai azonosságával játszik, vagyis, hogy Földi (Earthbound) lények vagyunk, nem csupán emberek a természetben, akiknek együtt kell létezniük a többi élőlényvel, a mikrobáktól az állatvilágig. Ebben a rendszerben minden ágens elődeivel és a leszármazottjaival való kapcsolódásokban létezik.⁸¹

Arra, hogy ez a váltás hogyan lehetséges, Latour szintén azt a választ adja, hogy alulról – mint a francia forradalom idején –, a megfosztottság föltérképezésével lehet elindítani a változást, azzal, hogy milyen földi élet, milyen területhez kapcsolódik, illetve, hogy még milyen más élőlények kapcsolódnak ahhoz a területhez. Ezek a területek nem fognak egybeesni a hagyományos jogi, térbeli, adminisztratív vagy földrajzi entitásokkal. Éppen ellenkezőleg: „a tér és idő minden léptékét átszelik ezek a konfigurációk”.⁸² Figyelemreméltó, hogy Latour könyvét privilegizált helyzetűek önvallomása után Európa, azaz a saját területének „védőbeszédével” zárja.⁸³ Európa elfoglalta, meghódította, kizsige-relte a rajta kívüli területeket az ott élők engedélye nélkül. Most ők jönnek ide, ahogy a rovarok vagy a növények is áttelepülnek a még élhető területekre. Európa *felelőssége* az új rendszer és a menekültek számára adott otthonként újraé-rtetni magát és a világot, hiszen a hagyományos,

78 Ld. http://carolinacaycedo.com/land-of-friend-2014 Henderson vízzel kapcsolatos munkájához lásd MIKLÓSVÖLGYI ZSOLT jelen számban közölt írását.

79 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 82.
80 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 85.
81 Vö. az új polgárság (citizenship) kérdéséről HAL FOSTER: *Bad New Days. Art, Criticism, Emergency*, London: Verso, 2015
82 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 95. FRANCO BERARDI BIFO a jelenlegi járvány kapcsán vet fel hasonló kérdéseket: *Beyond the Breakdown: Three Meditations on the Possible Aftermath*. 2020. március 21., ld. https://conversations.e-flux.com/t/beyond-the-breakdown-three-meditations-on-a-possible-aftermath-by-franco-bifo-berardi/9727
83 LATOUR: *Down to Earth*, 2018, 99-106.

területek feletti dominanciáért folytatott elvakult küzdelem (melyet most az USA, Oroszország, Kína vezet) okozta károk mindenkit, a domináns államokat is súlytani fogják (azaz a dominálót elkerülhetetlenül dominálni fogja a dominá-nt).

Művészeti szerepvállalás? A poszthumán- és a humusitatudományok művészeti jelentősége

A rendszerint elhangzó kérdés, vajon mekkora realitása is van annak, hogy a társadalmi vagy művészeti projektek valós eredményeket érnek el azon túl, hogy szerkezeti problémákat tudatosítanak, természetközeli fenntartható életformák lehetőségeire irányítják rá a figyelmet, vagy eltérő gondolkodási struktúrákra tesznek javaslatot. Érdemes figyelembe venni ebből a szempontból azokat a kritikai hangokat, amiket például SLAVOJ ŽIŽEK vagy ALAIN BADIOU fogalmaz meg: előbbi szerint „a minket figyelő Föld Anya nem létezik”, utóbbi szerint pedig „a Természet jogai jelen formájában csupán a nép ópiumának kortárs formája”.⁸⁴ Ugyanakkor az is egyértelmű, s ez nem csak ebből a két kritikából, de a korábbi szövegekből is kirajzolódik, hogy a cselekvés nem elméleti-metaforikus szintjére van szükség ahhoz, hogy valóban ne csak egy újabb elméleti kerettel legyen dolgunk.

A cselekvés egy másik szintjét tételező elgondolás az úgynevezett „rewilding” azaz a „vad visszatelepítés”. Az elgondolás fantasztikumba illő része, hogy kihalt állat-, illetve növényfajok visszatelepítésével a természetet újraindítsák abban az állapotában, mielőtt az ember megjelent volna. Az elgondolás az antropocén kritikájának két problémás pontjára mutat rá: egyfelől arra, hogy az ember még mindig úgy véli, hogy uralja a természetet, és képes a helyzetet gondos mérnöki tudásával megoldani – ami tulajdonképpen hasonlít ahhoz, amit Chakrabarty jegyez meg az Ob folyó folyásának megfordításának tervével kapcsolatban.⁸⁵ Másfelől a természetet idealizáló, nosztalgikus elgondolásra, mely úgy véli, hogy van tiszta, eredeti állapot, mely visszaállításával rendeződik a jelenlegi probléma, és amely, mivel az őskorra teszi ezt az időpontot, szintén a közös felelősség téves képzetét erősíti.

A jelenségről REUBEN és MAJA FOWKES írt szócikket a ROSI BRAIDOTTI – a poszthumán tudományok egyik legjelentősebb szerzője – és MARIA HLAVAJOVA által szerkesztett *Posthuman Glossary*-ba.⁸⁶ A szótár célja az antropocén kritikához szorosan kapcsolódó terület ismertetése.⁸⁷ A szócikkek között szerepel például az *Objektumorientált ontológia*, a *Planetáris* (szintén Fowkes), az *Erdő* (Tavares), az *állam nélküli állam* (JONAS STAAL), vagy az *Antropocén* művészet, illetve művészeti alkotások, mint például JOHN AKOMFRAH *Vertigo Sea* (2015) című munkája.⁸⁸ A szerkesztők és szerzők a szerteágazó terület szinte átfoghatatlan mennyiségű anyagát próbálják érthetően ismertetni, és mivel a humán tudományok és a művészetek a poszthumán korban kölcsönösen tükrözik egymást annak tekintetében, mit is tartunk emberinek, a cikkek egy része a művészek saját projektejhez kapcsolódó „fogalmi” keretek vagy maguk a művek leírásai.⁸⁹ A cikkek kortárs neologizmusok, melyek sokfélesége egyszerre mutat rá a poszthumán kor egymás mellett létező ellentmondásos jelenségeire. Mindez az

84 SLAVOJ ŽIŽEK: “O Earth, Pale Mother!,” *In These Times*, 2010. június 17., ld. https://inthesetimes.com/article/o-earth-pale-mother; OLIVER FELTHAM, ALAIN BADIOU: *Live Theory*. London: Continuum, 2008, 139.

85 Chakrabarty arra hozza a példát, ahogy Sztálin a természetet csupán a történelem háttéréként szolgáló díszletnek tekinti, melyet az ember (a szovjet tudomány) hatalma képes végre igényei szerint alakítani. CHAKRABARTY: 2000, 2010/2., http://ketezer.hu/2010/02/dipesh-chakrabarty-a-tortenelem-klimajarol-negy-tetelben/. Ld. még https://ujszo.com/panorama/a-kreml-meg-gondolkodik-a-siberiai-folyoforditas-terven

86 ROSI BRADIOTTI és MARIA HLAVAJOVA: *Posthuman Glossary*. London: Bloomsbury Academic, 2018

87 Magyarul hasonló, kisebb léptékű, mindazonáltal az alapvető tájékozódást segítő, jelentős vállalkozást jelent az *extrodesia enciklopédia*., amelyben helyet kapott – többek között – az új tárgyiasság, a hiperobjektum, vagy a spekulatív fordulat kérdésköre is (*extrodesia. Enciklopédia egy emberközpontúságot meghaladó világhoz*, szerk. HORVÁTH GIDEON, SÜVEGES RITA, ZILAH ANNA, Typotex Kiadó, Budapest, 2019). A kiadványról ld. MÁRKUS ESZTER írását a jelen számban. Az *October Magazin* 2016-ban körkérdest intézet intézett *Questionnaire on Materialism* címmel a téma neves szakértőire (https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/113914), illetve érdelem még ismerni QUENTIN MEILLASSOUX: *After Finitude: An Essay on the Necessity of Contingency című* (trans. Ray Brassier, London: Continuum, 2008) kötetét is e tárgyban.

88 https://www.bloomsbury.com/uk/posthuman-glossary-9781350030244/: AKOMFRAH videója, amely a *Velencei Biennálén*, 2015-ben volt először látható, 2020 tavaszán (február 21 – június 21.) szerepelt a művész tárlatán a bécsi Secessionban: ld. https://www.secession.at/en/exhibition/john-akomfrah/

89 Ilyenek például TAVARES: *Erdő*, ÚRSULA BIEMANN: *Postglacial*, JOHANS STAAL és DANIEL BAKER: *Nomád szenzibilitás* szócikkkel. A művet ismertető cikkek például: PIERRE HUYGE: *Otherwise Embodied Others*, vagy OTHOLIT GROUP: *Geomythologies*.

eddig tárgyalt problémakört annyiban tágítja, hogy – mint például Henderson már említett *All that is Solid* című filmjében is –, a szótár, az egyenlőtlen erőviszonyok, a bio- vagy nekropolitikai kérdései mellett, a kortárs információs társadalom berendezkedésének olyan anomáliát is kritikai módon veszi figyelembe, mint az agy kutatás, a mesterséges intelligencia, az algoritmusok vagy éppen a fogamzáságtló.⁹⁰ Tulajdonképpen egy olyan tudástárról van szó, melynek célja a – kortárs, egymással átfedésben levő problémák komplexitására a jelen formájukban válaszadásra képtelen – humántudományok *poszthumán korszakra* való adaptálása, vagy inkább (annak összes jelenségére történő) átstrukturálása. Ez alatt pedig az eddig felsorolt (embertelen) neoliberális gazdasági, jogi, technológiai életfeltételeket értik: a munkaerő kiszervezett, offshore kizsákmányolását, a természetes erőforrások kinyerését, az ökológiai egyensúly semmibevételét, az emberek erőltetett vagy erőszakos áttelepítését (dislocation).

A poszthumán tudományok tulajdonképpen tekinthetők az „antropocén” kor elméleti összefüggéseinek, a szerzők FRANCOIS LYOTARD „posztmodern állapot” elgondolásának analógiáján poszthumán *állapotról* beszélnek. Ahogy Haraway vagy Latour a humusita tudományok terminussal fedí le ezt a radikális gondolkodási struktúraváltást, a poszthumán tudományok szintén a teljes bolygót érintő kérdések vizsgálata nyomán igénylik ezt az interdiszciplinaritást, mely szerteágazó, a tudományos diszciplínák átfedései mentén létrejövő gondolkodásmódot tételez. Nehéz lenne pontosan meghúzni a terminológiai határokat, ahogy az antropocén korszak kezdőpontja körüli vita sem feloldható, s nem is ez a lényege ezeknek a fogalmi vagy korszakhatároknak. Sokkal inkább egy olyan felfogás, amellyel a jelenlegi helyzet problémáira adekvát választ lehetne adni. Ahogy Latour igényli, újra gondolni azt, mit is értünk az *ember/humánum* fogalmán. Vagyis Braidottinál sem pusztán arról van szó, hogy az emberi faj kihalása után milyen életformák lesznek a földön, vagy hogy miként élnek minket túl a gépek – meddig készülnek például majd még fotók a műholdakról az ember nélküli bolygóról –, hanem egy új szubjektum-fogalom és egy új világnézet kialakításáról, melyben az ember nem elsődleges szerepet tölt be, hanem az élet folytonosságának része.

Az érzéki megismerés szerepe: a művészet mint archívum

Az irodalom, a filmművészet, a képzőművészet, illetve a művészeti aktivizmus területén mozgó munkák, tanulmányok, szövegek egyre gyakrabban, egyre többet foglalkoznak az antropocén kérdéskörével mint szemponttal: például olyan, korábban nem központi elemzési irányok, aspektusok beemelésével, melyek az irodalomtörténetet vagy a művészettörténetet mint klímaváltozásról számot adó *archívumot* kezelik és értelmezik újra.⁹¹

Az új vizuális rezsim *kanonizációja* ugyanakkor nem csak művészettörténeti szempontból jelentős. Mirzoeff arra mutat rá, hogy az érzékelés esztétizálásának mindig is volt tétje. A vizuális élmény kanonikussá váló, történeti narratívába illesztett művészeti jelentősége naturalizálja az érzékelés számára korántsem magától értetődő viszonyokat, elfogadtatja a megváltozott világ képét, vagyis az esztétika így inkább értelmezhető *anesztéziaként*.⁹²

A vizualitás történeti újravizsgálása ebből a szempontból lényeges dimenziókat nyit. Mirzoeff a *The Right to Look* kötetének egyik jelentős tézisét értelmezi újra, miszerint a vizualizáció mindig a hatalom oldaláról történik meg: példája THOMAS CARLYLE *Hősökről* (1841) című műve,⁹³ melynek értelmében a nagy emberek szempontjából történő vizualizáció az autoritás megerősítését szolgálja.⁹⁴ Elemzése szerint a 19. századi birodalmi képzelettel Carlyle absztrakt elgondolása vált kézzelfoghatóvá, mely később a hidegháború hatalmi technikájának, jelenleg pedig a piac autoritásának egyik eleme. Ahogy a birodalmi ideológia lehetővé tette, hogy pár ezren milliók felett uralkodjanak, úgy az – 1970-es évek liberalizációs intézkedéseket követően előálló – piac a megszorító intézkedésekkel lehetővé teszi a teljes népességek felett gyakorolt uralmat.

A szöveg

^[1] A szerkesztők nagy figyelmet fektetnek arra, hogy a transzhumán kutatásoktól elhatárolják a poszthumán kutatásokat, tudniillik ez előbbi a nagyvállalati gazdasági érdekeket szolgálja.

^[2] SAM SOLNICK: Poetry and the Anthropocene: Ecology, biology and technology in contemporary British and Irish poetry. Abingdon and New York: Routledge, 2017. Vagy például OCTAVIA E. BUTLER regényei: magyar fordításban (Huszár András) ld. pl. Hajnal, Agave, Budapest, 2019

^[3] NICHOLAS MIRZOEFF: “Visualizing the Anthropocene.” Public Culture 26/2, 2014, 213-232.

^[4] THOMAS CARLYLE: Hősökről. N-Press Kiadó, Budapest, 2003

^[5] NICHOLAS MIRZOEFF: The Right to look: A Counterhistory of Visuality. Durham, NC, London: Duke University, 2011

Míg az *autoritás vizualizációját* a hadviselésre vezeti vissza, azaz a harcmezőn vezénylő tábornok szerepére, addig a természet művészetel, vagyis az emberi képzelőerővel szembeni másodlagossága a késő 18. század művészetfilozófiája nyomán vált elgondolhatóvá. Mirzoeff a fogalmat Hobbes „fancy” terminusából eredezteti, mely teljes erőre szerinte Hegel filozófiájával emelkedik, amikor is a művészeti ábrázolás a természet teljességét jelentené, melyben az „egyetemes” válik kézzelfoghatóvá. A művészetben a szép(termeszet) az eszme érzéki látzásaként áll elő (sinnliche Scheinen der Idee). A (nyugati) ember/filozófus/művész képzelőerőre alapozott szellemi fölénye a barbár népekkel, illetve a természettel szemben magasabb helyzetet garantál, vagyis a *művészeti vizualizáció* segítségével létrejövő autoritás szerepét kínálja.⁹⁵ Mirzoeff lényegében amellet érvel, hogy az így létrejövő esztétika tulajdonképpen az érzékelés elvesztése, az anesztézia egy formája, mivel a vizualizáció szerinte mindig három lépcsős: a klasszifikációt az elválasztás, majd az átesztétizálás követi.

Művészeti példája ugyanakkor a 19. század ipari jelenségeinek vizuális reprezentációjára fókuszál. Innen nézve az impresszionizmus az ipari forradalom nyomán előálló környezeti változás érzéki megragadása: a füstköd más fényés látási viszonyokat teremtett. Mirzoeff úgy véli, az antropocén olyan mértékben beépült az érzékszerveinkbe, hogy tulajdonképpen meghatározza az érzékelést.⁹⁶ Henry Turner festményein is jelentős az érzékelés ilyen elmosódó tapasztalatának visszaadása, mely túlmutat az aktuális ipari találmányok, mint például a gőzmozdony vagy a gőzhajó múltat felváltó új technikai realitásának ábrázolásán.⁹⁷

A környezeti változás érzéki dimenziója a művészeti reprezentációban érhető tetten: az impresszionista festményeken a modern ipari szennyezés esztétizálásával szembesülünk, az antropocén vizualizáció nem szándékos, de kikerülhetetlen jelenségeként. Indoklásként Mirzoeff három nyugati ipari nagyvároshoz kapcsolódó művet elemez: CLAUDE MONET *Impresszió, a felkelő nap* (1872) című festményén Le Havre kikötőjének reggeli füstködbe burkolódzó képe látható. A felkelő nap pirosas-narancs színébe, az ég kékje mellett a szénfüst sárgás színe keveredik, a fény és a füst elegyének meglepően új ábrázolásmódja bevonzza a szemet. A háttérben kivehető gőzhajók kéményéből ömlő füst az iparosodás okozta környezetszennyezés vizualizációja ekkor még újszerű, de lassan teljesen

A szöveg

^[6] A művészet jelenségeinek – amelyek tehát korántsem pusztá látszatok – a közönséges valósággal szemben magasabbrendű realitást s igazibb létezést kell tulajdonítanunk. GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL: Esztétikai előadások I., ford. Zoltai Dénes, Akadémia Kiadó, Budapest, 1980, 8-10.

^[7] MIRZOEFF: “Visualizing the Anthropocene.” 2014, 223.

^[8] A kérdés más jellegű elemzéséhez lásd JONATHAN CRARY: A megfigyelő módszerei. Ford. Lukács Agnes, Osiris Kiadó, Budapest, 1999

8

7

6

5

4

A szöveg

megszokottá válik. A nézet olyan, mintha egy magasabb pontból készült volna a kép, például egy ablakból tekintene ki a festő. A mű, Mirzoeff szerint, az emberi tevékenység következményében megváltozott táj megörökítésének és esztétizálásának egyik kiemelkedő pillanata. A második kép Monet *Les Charbonniers* (1875) című festménye, a kapitalista termelés és fogyasztás körforgásának egy kimerített pillanata. A kép előterében a Szajnán kikötött hajókról szeten lerakodó munkások mozgásának mintegy megállított filmkockára emlékeztető képe, míg a háttérben a vashídon az árut szállító szekerek és gazdáik láthatók, a fényt gázlámpák adják. A kép sárgás tónusa itt is a szmogszennyezést adja vissza. Mindehhez hozzájárul az is, hogy a nézőpont a Szajnán átkelő vonat ablakból rögzített látvány pillanata. Mirzoeff mindezt az antropocén vizualizáció egy újabb példaként azonosítja be: a termelés és fogyasztás körforgását, az emberi tevékenység eredményeként létrejövő városképet és szmogot, a monoton és folyamatos rakodómunkát Monet a vonatról kinéző tekintet segítségével esztétikai tapasztalatként ragadja meg, vagyis az érzékek esztétikai anesztéziálásáról van szó. A harmadik kép New Yorkban készült, GEORGE WESLEY BELLOWS *Negyvenkét gyermek* (1906) című műve. A festményen gyerekek állnak egy stégen, néhány levetkőzve, fürdőzéshez készül. A víz fekete. Mirzoeff arra mutat rá, hogy ez a tény nem szokott az elemzések tárgya lenni, holott kultúrtörténeti szempontból jelentős, tudniillik az egészségre káros mértékű szennyezettség a város mindennapi tapasztalata volt: a közel hatmillió lakos összes szennyét a kikötőbe eresztették. Nem csak a szegény városrészek lakosai éltek a szennyvízzel együtt, hanem a legnagyobb beruházásokat magukénak tudó, gazdag területeken élők is. Akkora volt az igény a New York-i ingatlanokra, hogy figyelmen kívül hagyták az érzékelésnek ezt a dimenzióját, ahogy a londoni szmogköd is lassan a város mintegy természetes velejárójává vált.⁹⁸

Vagyis az antropocén vizualizációja lehetővé teszi, hogy a környezeti terhelést ne érzékeljük, ne lássunk mást, csak a szabadpiac és a fogyasztás nagyszerűségét, és hogy továbbra is bízzunk abban, hogy az emberi nagyság majd megoldja a problémát, mielőtt az végzetessé válik. Nem véletlen, hogy Mirzoeff 2011-es, fent említett, *The Right to Look* című könyvére hivatkozva egy olyan ellenvizualításra tesz javaslatot, ahol a megjeleníthető és a kimondható mintegy *közös mentális térben* kapcsolódik össze, és nem a hatalom felől történik meg. Ez az *emberiség nem hierarchikus* felfogását jelentené, ahol minden embert embernek tartanak és egy olyan világrendet, amelyben a demokráciában jelenleg nem részesülők is részt vehetnek, jogaik igénye pedig az időszakos lázadásokon túl is érvényesíthető.⁹⁹

Fontos megemlíteni, hogy TIMOTHY MORTON, a témában egyik legjelentősebb irodalomtörténész szerint az új világképpel való megbirkózás azt is jelenti,

^[9] MIRZOEFF: “Visualizing the Anthropocene.” 2014, 225.

^[10] Mint ahogy arra a mikronéziai aktivista művész, Mark Augon rámutat, a bolygón az emberek jó része nem számít többnek, mint „eldobható népességnek”. JULIAN AGUON: What We Bury at Night: Disposable Humanity. Fort Lauderdale: Blue Ocean Press, 2008. Vö. MIRZOEFF: “Visualizing the Anthropocene.” 2014

hogy az ember hogyan éli meg magát a világban. Ezért az esztétikának jelentős szerepet tulajdonít abban, hogy miként lehet érzéklni és felfogni ezt a világot.¹⁰⁰ Könyvében elsősorban a romantika irodalmából elemzi azokat a szövegeket, kulturális jelenségeket, melyek az ember és a természet kapcsolatára mutatnak rá olyan konstellációkban, melyek korábban nem játszottak lényegi szerepet a kultúra értelmezésében.

Ebben a felfogásban a művészeti terület megközelítésmódjai, valamint az ismeretátadásában az érzéki-szenzoriális dimenzió által nyújtott többlet jelentős szerepet játszik. Nem csupán arról van szó, hogy a tudományosság egyoldalú, racionális megközelítésére adott érzékletesebb, befogadhatóbb alternatívát jelentene a művészet, hanem olyan ismeretátadásról, mely az érzékszerveket új kihívások elé állítja. Ugyanis a világ gyors környezeti alakulása eddig nem ismert érzéki tapasztalatokat hoz magával: a viharok, tűzvészek, áradások, a légszennyezettség mind olyan, eddig nem látott mértékét öltetik, melyek a környezetet az érzékek számára is átalakítják. Mint BILL McKIBBEN megjegyzi, a világ, melybe beleszülettünk, korábban nem ismert módon változik meg.¹⁰¹ Elképzelhető, hogy az az érzékelés, mely a romantikában még a fenséges fogalmához kapcsolódó határtapasztalat, hamarosan mindennappossá válik, melynek súlyos következményei az érzéki tapasztalás jelenlegi dimenzióit is radikálisan átalakítják majd. Ez a változás elsősorban az érzékelésünket veszi igénybe, mely feltehetően nehezen fog megbirkózni a változás sebességével.

A természet dekolonializációja felé: művészet az esztétizáláson túl

A Barbican Centre 2009-ben rendezte meg a *Radical Nautre Architecture for a Changing Planet 1969–2009* című kiállítását,¹⁰² mely az 1960-as évektől vette sorra az ökológiai krízishez kapcsolódó műveket. Abban, hogy az ökológiai problémák előtérbe kerültek, a közgondolkodás részévé váltak szerepe volt például a korszak egyik meghatározó szakirodalmának, RACHEL CARSON a DDT romboló hatásait elemző *Silent Spring* (1962) című könyvének, míg az 1970-es évek központi eseményei ebből a szempontból az 1973-as olajválság, illetve az egy évvel korábbi stockholmi *Earth Summit*:¹⁰³ voltak. A kiállítás fókuszába

^[11] TIMOTHY MORTON: Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 2009, 2.

^[12] BILL McKIBBEN: The End of Natue [1989]. Bloomsbury, 2003, ld. még: McKibben szerkesztésében 2012-ben jelent meg a The Global Warming Reader, Penguin Books, 2012

^[13] https://www.barbican.org.uk/whats-on/2009/event/radical-nature-art-and-architecture-for-a-changing-planet

^[14] https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/humanenvironment; https://www.arcantum.hu/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/zold-19Bz1/fuggolek-1ADB1/a-fold-csucsok-1ADD3/stockholm-1972-1ADD4/

mindazonáltal azok a művek kerültek, amelyek a kiinduló évtizedtől kezdve egy előremutató, a bolygó kizsákmányolásával szemben a természetet szem előtt tartó gondolkodásmódot próbáltak adaptálni (JOSEPH BEUYS, HANS HAACKE, RICHARD BUCKMINSTER FULLER). A land art, „természetművészet”, „kertművészet” és hasonló kategóriákat elkerülő gyűjtemény megközelítése már összhangban volt az antropocén kritikai vonalával. A kiállítás történeti szempontból is nagy hangsúlyt fektetett a planetáris kérdésekre: a műveket az egész bolygót érintő problémák kapcsolataira és összefüggéseire választ kereső szempontok szerint helyezte el, illetve korábbi lényeges kiállításokhoz képest pozicionálta: ilyen volt például az *Earth Art*, (Cornell University, Ithaca, 1969),¹⁰⁴ vagy a *Fragile Ecologies*, (Queens Museum of Art, New York, 1992) is, ez utóbbi politikai kérdéseket, illetve az ökológiai egyensúly helyreállítására kérdező műveket is felsorolt. A kurátor, BARBARA C. MALTINSKY az ökológiát *planetáris háztartásként* (oikos) értelmezte, mely minden életformát a maga diverzitásában tart fent.¹⁰⁵ A 2000-es évek kiállításai, mint például a *Beyond Green: Toward a Sustainable Art* (Chicago, Smart Museum, 2006),¹⁰⁶ a globális felmelegedés teljes bolygóra való hatását tematizálták. A *Radical Nature* számos társult programjával (filmvetítések: *The Age of Stupid*,¹⁰⁷ kerekasztalbeszélgetés, gerilla kerítészet) szintén a teljes ökoszisztéma kérdését vizsgálja, viszont a politikai ökológia, illetve az aktivista, politikai cselekvés kérdése fontosabb szerepet játszott, mint a korábbi kiállításokban. A White Chapel - MIT Press *Documents of Contemporary Arts* sorozata 2012-ben adta ki a *Nature* című szöveggyűjteményét. A szerkesztő, JEFFREY KASTNER bevezetőjének *Art in the Age of the Anthropocene* a címe. A válogatás, amely a 2. világháború utáni időszakot tekinti át, olyan elméleti szövegeket és művészeti munkákat vesz alapul, melyek a természetet - Latour nézeteihez hasonlóan - nem mint a *Másikat*, hanem mint olyan rendszert veszik figyelembe, amely miniket is létrehoz. A kötetben szereplő elméletírók és művészek közt van GASTON BACHELARD, Jane Bennett, JAQUELIN ROSE, FELIX GUATTARI, OLIVER GRAU, Bruno Latour, STELARC, HELEN és NEWTON HARRISON, vagy a CRITICAL ART ENSEMBLE is.

A Hause der Kulturen der Welt 2013-tól működteti a *The Anthropocene at KHW*-t. Ez idő alatt

104 <https://museum.cornell.edu/earth-art-1969/>; illetve ld. még: <https://news.cornell.edu/stories/2019/10/symposium-mark-50th-anniversary-earth-art>
105 *Radical Nature: Architecture for a Changing Planet, 1969-2009*. London: Barbican Art Gallery, Koening Books, 2009, 20. T. J. Demos szerint a kuratori koncepció egyik problematikus pontja volt, hogy a természet és a kultúra elválasztását erősítette meg: azaz a természetet társadalmi, technológiai, politikai folyamatoktól elválasztott, önálló ontológiával bíró entitásként mutatta be.
106 <https://smartmuseum.uchicago.edu/exhibitions/beyond-green-toward-a-sustainable-art/>
107 *The Age of Stupid* (2009, r. FRANNY ARMSTRONG), ld. <https://www.youtube.com/watch?v=juQQzyivAg>

több platformot - például a *Mississippi kutatócsoportot* (2018-2019), a *Technoszféra kutató projektet* (2015-2019) - is szerveztek, melyekhez online kiadvány is készült, illetve antropocén kurzusokat tartottak.¹⁰⁸ BRIAN HOLMES chicagói aktivista projektje, a *Petropolis* is vendége volt a HKW-nak.¹⁰⁹ Holmes projektjének elnevezése PETER METTLER *Petropolis* (2009) című videómunkájához véletlen egybeeséssel kapcsolódik, a film a bitumen tartalmú olajhomok külszíni fejtéssel elérhető technológiájának történetét meséli el.¹¹⁰ A technológiát KARL CLARK fejlesztette ki az 1960-as években. Életéből 35 évet töltött a kísérletezéssel, melynek következményeibe, mint a filmből kiderül, nem gondolt bele, az életét betöltő tudományos megszállottság nem szándékolt (unintended) következményét döbbenettel vette tudomásul. Az egyik legnagyobb bánya Kanada nyugati részén található, ahol emiatt Anglia nagyságú területen irtották ki az erdőt. Az apokaliptikus táj egybefüggő, szürke, olajos homok felszínét csak az ipari épületek, a kitermeléssel járó (napi 400 háztartás energiaszükségletének fedezésére elegendő) gázt elégető tornyok tűznek látványra, illetve a toxikus anyagokkal terhelt, agyonszennyezett Athabasca folyó töri meg. Holmes projektje az olajalapú gazdaság olajhomok kitermeléshez kapcsolódó természeti károkozásait bemutató térkép, amely Chicago környékének feltérképezésével indult, ahol a környezeti ártalmaknak súlyos egészségügyi következményei vannak. A térkép aktivisták és önkéntesek munkájával készült. A közösség tüntetéseket szervez a kitermelés felszámolásának és a lakosokat érő károk minimalizálásának érdekében.

Holmes vendége volt a 13. *documenta*-nak (2012) is,¹¹¹ mely kiemelten foglalkozott az ökológia kérdésével. Így például az AND, AND, AND csoport a *documenta* teljes idején workshopokat tartott a *Teakertben* (Tea Garden), CLAIRE PENTECOST zöldség- és fűszerkertet hozott létre az Ottoneum (Természtörténeti Múzeum) előtt: munkájával *Függőleges kertek / Vertical Gardens* arra kérdezett rá, hogy hol és milyen érdekek, prioritások mentén húzzuk meg a határt a termőföld és a földtulajdon között. Függőleges elrendezése pedig arra kívánt mintát nyújtani, hogy a termőföld-hiány hogyan hidalható át. SONG DONG munkája, a *Doing Nothing Garden* az Orangerie előtti téren volt látható. A kert - Haraway humusz-elgondolásához hasonlóan - hatalmas domb komposzt, amely a *documenta* idején a rátelepedő növényzettel szimbiózisban lassan változó organikus halmazzá vált.¹¹² A mű bizonyos értelemben modellálta a természet önszervező erejét.

A *documenta* szöveggyűjteményekén szolgáló 100 könyv közt találjuk Donna Haraway, VANDANA SHIVA vagy Brian Holmes szövegeit.¹¹³ Shiva

108 <https://www.hkw.de/en/programm/themen/das-anthropozoen-am-hkw-start.php>
109 BRIAN HOLMES, interjú honlap <http://environmentalobservatory.net/Petropolis/map.html>
110 PETER METTLER: *Petropolis* (2009) <https://www.petermettler.com/petropolis>
111 https://www.documenta.de/en/retrospective/documenta_13#
112 *DOCUMENTA (13). The Guidebook*, Ostfildern: Hatje Kantz Verlag, 2012, 306.
113 DONNA HARAWAY: *Speculative Fabulation and Other String Figures*, 253-255.; VANDANA SHIVA: *The Corporate Control of Life*, 121-124.; BRIAN HOLMES: *Profanity and the Financial Markets: A User's Guide to Closing the Casino*. In: *dOCUMENTA (13). Book of Books*, Ostfildern: Hatje Kantz Verlag, 2012, 397-403.

számára lényeges a nagyvállalatok kalózkodó tudáskisajátításával szemben a nem kisajátítható, nem tőkésíthető tudás, valamint az életet fenntartó közös tulajdonunkhoz, mint például a tiszta vízhez, a magokhoz és a termőtalajhoz való egyetemes jog védelme.¹¹⁴ A szövegek és a művészeti projektek mátrixából kirajzolódnak az ökológiai krízis eltérő felvetéseinek megközelítései. Az And And And kapitalista termelés ellenes, az egyenlőtlenségeket tematizáló munkája, Shiva nagyvállalatokkal szembenálló, a nem humán organikus folyamatokra hangsúlyt fektető ökoaktivizmusa,¹¹⁵ illetve Haraway-nek a közös valamivé-válás etikai kérdésfelvetése, Song Dong „kertiével” együtt pedig a legutóbbi publikációkban felmerülő poszthumán problémakör különböző aspektusainak összefüggéseire mutatnak rá.¹¹⁶

T. J. DEMOS, aki a *Radical Nature* egyik tanulmányának szerzője, művészeti vonatkozásban két áttekintő kötetet is írt - *Decolonizing Nature: Contemporary Art and the Politics of Nature*, illetve *Against the Anthropocene: Visual Culture and Environment Today*,¹¹⁷ - 2015-ben a társkurátora volt a *The Rights of Nature: Art And Ecology in the Americas* című nottinghami kiállításnak.¹¹⁸ A *Decolonizing Nature* a kapitalocén különböző vonatkozásaihoz kapcsolódó politikai, gazdasági, emberjogi, valamint az ökoaktivizmus határterületén mozgó projekteket veszi számba az egyes fejezetekben: például a mexikói zapatista mozgalomnak az őslakosok földhöz való jogaiért folytatott küzdelmét, vagy a - 13. *documenta*-n szintén kiállított - *Return of the Lake*-et (2012).¹¹⁹ MARIA THEREZA ALVES munkája a Mexikóváros környéki Chalco tóvidék 1885-1903 közötti gazdaságpolitikai háttérű lecsapolásából eredő helyi problémákra hívta fel a figyelmet. Az ökoszisztéma megbomlása elsősorban az indián őslakosokat érintette leghátrányosabban, akik számára az organikus újrahazsnírtáson alapuló úszó kertek (chinampas) az élelmszer legjelentősebb forrása volt. A projekt a kapitalocén

114 A *documenta* konferenciát is rendezett *On Seeds and Multispecies Intra-Action: Disowning Life* címmel, ld. <https://d13.documenta.de/#/panorama/> A konferencia előadásait online meg lehet tekinteni. Például Shiva előadása: <https://d13.documenta.de/#/research/research/view/on-seeds-and-multispecies-intra-action-disowning-life-vandana-shiva-seed-freedom>
115 VANDANA SHIVA: *dOCUMENTA (13). Book of Books*, 2012, 121-124.
116 2013-ban a kiállítás egy része a londoni Whitechapel Gallery-ben volt megtekinthető, ld. KASZÁS TAMÁS munkájával is kiegészült. ld. <https://www.whitechapelgallery.org/exhibitions/the-spirit-of-utopia/>. A 2017-ben megrendezett 14. *documenta* szintén komoly figyelmet fordított a kérdésre: például GENE RAY a *The Writing the Ecocide. Genocide Knot* című szövege szintén az őslakosok tudásának kérdésére fókuszál, ld. https://www.documenta14.de/en/south/895_writing_the_ecocide_genocide_knot_indigenous_knowledge_and_critical_theory_in_the_endgame
117 Ld. 12. számú jegyzet.
118 <https://www.nottinghamcontemporary.org/whats-on/rights-of-nature/>
119 <http://www.mariatherezaalves.org/works/the-return-of-a-lake?c=>

gondolkodásmód mindent gazdasági értékre átfordító károkozásával szembeni ellenállás lehetőségeire és eltérő értékrendjére fókuszált.¹²⁰ Az *Against the Anthropocene* egyik legfontosabb művészeti problémafelvetése, hogy miként lehet az ökológiai problémákat megjeleníteni úgy, hogy ne váljanak az esztétizált, fogyaszthatóvá tett képgazdaság részévé, ahogy például a végtelen olajmezők képe a fenséges ipari táj lenyűgöző reprezentációjával tulajdonképpen természetessé teszi az olajipar szükségességét, és háttérbe szorítja annak destruáló hatásait. Hasonló a felvetése Mirzoeffnek is: hogyan képes túljutni az esztétikai reprezentáció a képek szépségéből vagy megszokottságából adódó, a valós problémákat szublimáló anesztétikus hatáson. Demos kötetei azért figyelemreméltók, mert Braidotti kérdésfelvetéseivel összhangban nem csupán egy-egy művészeti szegmenst, hanem a lehető legáttekinthetőbb, mindenre kiterjedő képet próbálnak adni, valós referenciákkal és átfogó strukturális kérdésfelvetésekkel.¹²¹

A Covid19 okozta kényszerű intézményi szünet következtében a ZKM *Critical Zones - Observatoires for Earthly Politics* (Bruno Latour - PETER WEIBEL) című eseménysorozata május 22-24. között az online térbe költözött, és egy teljes hétvége során adott fórumot a kérdés szakértőinek, filmvetítésekkel, előadásokkal, moderált beszélgetésekkel.¹²² Jelenleg a svájci Migros Museum *Potential worlds: Planetary Memories* kiállítása tekinthető meg, melybe többek között Alves és Caycedo munkáit is beválogatták.¹²³ A közelmúlt kiállításai között válogatva a Balkon jelen száma több szempontból mutatja meg a hazai gyakorlatok egy részét.¹²⁴ A pandémiás helyzet kapcsán két jelentős kiállítás maradt, illetve halasztódott el: a Ludwig Múzeum *Slow Life* című tárlata,¹²⁵ illetve a szlovákiai Tranzit rendezésében az *Ecologies of the Ghost Landscape: The Word for World is Forest*.¹²⁶

120 *dOCUMENTA (13)*, *The Guide Book*, 2012, 202.
121 Ilyen vállalkozás még a DAVIS TURPIN: *Art in the Anthropocene: Encounters among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies*, London: Open Humanities Press, 2015
122 <https://zk.m.de/en/event/2020/05/virtual-opening-and-streaming-festival-critical-zones>
123 <https://migrosmuseum.ch/en/exhibitions/potential-worlds-1-planetary-memories>
124 Magyar nyelven már korábban is több tematikus kiadvány jelent meg: a *Helikon* Poszthumanizmus (2018/4., <https://epa.oszk.hu/03500/03580/00012/pdf/>); a *Prae* Antropocén (2017/1.), a *Fordulat* Klímaváltozás és kapitalizmus (2019/1.), az *Ex-symposium Újrealizmusok* (2018/99., <http://epa.oszk.hu/03700/03787/00028/pdf/>), valamint az *Imago Ökológia és pszichoanalízis* (2019/4., http://imago.budapest.hu/10-lapszam/51-okologia-es-?fbclid=IwAR3DIQeNDq1JqGCnYtngU-HfjM_1KXaYCHQIBEuR5L698mvDbjEdafl44) című számai.
A kelet-európai művészekről átfogó tanulmánykötetet MAJA FOWKES írt *The Green Bloc: Neo-avant-garde Art and Ecology under Socialism* címmel (Budapest, NewYork: CEU, 2015). Összefoglaló szócikkgyűjtemény a már említett *extradecadia enciklopédia*. Átfogó tanulmánykötet a poszthumanizmus egy területéről HORVÁTH MÁRK, LOVÁSZ ADÁM és NEMES Z. MÁRÓ közös munkája: *A poszthumanizmus változatai: ember, embertelen és ember után*, Prae.hu Kft., Budapest, 2019
125 Ld. a 43. számú jegyzet.
126 Kurátor: Soós BORBÁLA <http://sk.tranzit.org/en/exhibition/0/2020-06-11/ecologies-of-the-ghost-landscape>